

Die ontplooiing van die taalbeleid in die onderwys in die vier staatkundige gebiede van Suid-Afrika, 1652-1910

Taal was sedert die sewentiende en agtiende eeu sowel as daarna 'n omstrede saak in Suid-Afrika. Dit is egter eers in die negentiende eeu dat taalreëlings 'n politieke probleem geword het. Taal is oor die algemeen in Suid-Afrika as 'n probleem beskou. Sowel die Boererepublieke (Oranje-Vrystaat, Zuid-Afrikaanse Republiek) as die Britse kolonies (Kaapkolonie, Natal) was amptelik eentalig: Terwyl die Kaapkolonie en Natal Engels was, was die Boererepublieke amptelik "Hollands" (Steyn 1993: 26).

'n Land se onderwysstelsel kan beskou word as 'n spieëlbeeld van die volkseie. In Suid-Afrika het verskillende bevolkingsgroepe se lewensbeskouing en aspirasies in besonder deur die taalreëlings kenbaar geword, veral op opvoedkundige gebied. Dit het uitgeloop op 'n stryd wat parallel geloop het en ineengestremel geraak het met dié op politieke, sosiale, ekonomiese en kulturele gebied: kortom taalkwessies het die hele maatskappy intens geraak.

2.1 Taalwetgewing in die Kaapkolonie

2.1.1 Taalsake onder Nederlandse bewind, 1652-1806

Met die stigting van 'n verversingspos aan die Kaap deur die Verenigde Oos-Indiese Kompanjie in 1652 en die vestiging van vryburgers vyf jaar later, het Hollands die amptelike (dit is van owerheidsweë) en kulturele taal aan die Kaap geword. Dit was ook die geval gedurende die sewentiende en agtiende eeu aan die Kaap (RGN 1981: 14).

Die eerste skool aan die Kaap is op 18 April 1658 geopen. Kommissaris Van Rheede het in 1685 bepaal dat 'n slaaf sy vryheid vir 100 gulde kon koop “spreekende prompt de Nederduytsche taal en doende of gedoen hebbende de beleydenisse van de Gereformeerde religie” (RGN 1981: 14). Die skool het tot niet gegaan aangesien die slawe nie die Nederlandse onderwyser kon verstaan nie. Voor die stigting van die slaweskool is daar ook gepoog om aan die Koi lees- en skryfvaardigheid deur medium van Hollands te onderrig. Dit was eweneens 'n mislukking.

In 1688 het 151 Franse vlugteling (Hugenate) aan die Kaap aangekom. Nederlands het egter die enigste amptelike taal aan die Kaap gebly en binne die volgende eeu het die Frans van die immigrante volkome uitgesterf (RGN 1981: 14-5; vgl ook Cilliers 1953: 17).

Die eerste skoolwet aan die Kaap in 1714 was dié van goewerneur Maurits P de Chavonnes wat gegeld het tot aan die einde van die agtiende eeu. In al die primêre skole het die leerplan onder meer voorsiening gemaak vir die lees en skrywe van Hollands. In die middelbare skole, en die eerste Latynse skool (1714-1729) is onderrig in Hollands gegee. Dié skool het doodgeloop en is in 1793 herstig (Cilliers 1953: 18, 19; vgl ook Rose & Tunmer 1975: 86-8; Malherbe 1925: 35).

Gedurende die agt jaar nadat Brittanje die Kaap tydelik in September 1795 ingeneem het, is geen noemenswaardige veranderinge in die taalbeleid aangebring nie. Gedurende die Betaafse tydperk (1803-1806) is onder leiding van Kommissaris-generaal J A de Mist nuwe beginsels vir die onderwys daargestel. De Mist was die eerste in Suid-Afrika om die onderwys as 'n “nasionale” aangeleentheid te beskou. Hy het spesiale aandag aan die taalvraagstuk en aan die plaaslike opleiding van onderwysers gegee. Die moedertaal as vak en as voertaal is vir die eerste keer sterk beklemtoon en verpligtend gemaak vir alle onderwys in die Kolonie (RGN 1981: 14-5; vgl ook Cilliers, 1953: 24; Rose & Tunmer 1975: 90 ev).

De Mist se onderwysordonnansies het egter nie veel vrugte afgewerp nie, aangesien die Kaap in 1806 weer deur Brittanje geannekseer is. Die angliseringsproses het vanaf 1806 begin (RGN 1981: 15).

'n Kort vergelyking met die onderwysbeleid rondom taalkwessies in ander Nederlandse koloniale gebiede, in besonder Nederlands Oos-

Indië (1619-1949), toon dat die taalbeleid in die skole nie uniek aan die Kaap was nie. Die verdeling van die bevolking in vier verskillende bevolkingsgroepe, die Europeërs (Nederlanders), die Indo-Europeërs (Indiese Nederlanders), die Chinese (en ander Vreemde Oosterlinge) en die Indonesiërs, het 'n rol gespeel by die vasstelling van 'n onderwyspraktyk (Van Rheeden 1995: 32). In die loop van die negentiende eeu is Nederlands as prestigetaal en Maleis as *lingua franca* in die Indonesiese argipel gebruik (Van Rheeden 1995: 51; vgl ook Molewijk 1997: 219). Aanvanklik het die Nederlandse koloniale owerheid hul slegs bemoei met die onderrig van die Europese bevolkingsgroep (13.4% Nederlanders en 82.6% Indo-Europeërs). Aangesien die kwaliteit van onderwys daar destyds veel te wense oorgelaat het, is die meeste Nederlandse kinders na die moederland gestuur vir onderrig (Van Rheeden 1995: 32).

Die grootste probleem in die primêre en sekondêre skole was die leerlinge se gebrekkige kennis van Nederlands wat tuis Maleis of Javaans gepraat het. Alhoewel alle Nederlandse skole in teorie oop was vir leerlinge van alle rasse was die vereiste wat gestel is van 'n begripkennis van Nederlands, nogtans beperkend. Die koloniale bewind het eers in 1863 erken dat hy 'n onderwysverpligting teenoor die Indonesiese bevolking het. Die gevolg was dat teen die einde van die eeu ongeveer 12% leerlinge aan die Nederlandse skole Indonesies was. Dit was egter eers in 1907 dat inheemse leerlinge tot hul reg gekom het nadat die goewerneur-generaal, Van Heutsz, Maleis in die elementêre klasse ingevoer het (Van Rheeden 1995: 33, 34).

Kennis van Nederlands was noodsaaklik vir hoër Westerse opleiding en 'n posisie in die koloniale samelewing en administrasie (Van Rheeden 1995: 51). Die moontlikheid om Westers-georiënteerde primêre skoolonderwys te volg, het in 1908 'n hupstoot ontvang met die stigting van die eerste Hollands-Chinese skool met Nederlands as voertaal en in 1914 die Hollands-Inlandse Skool (HIS). In 1908 het kultuurbewuste Indonesiërs op die Budi Utomo-kongres [Verhewestrew] geëis dat toelatingsvereistes op Nederlandse skole toegankliker gemaak word (Van Rheeden 1995: 34, 35). Gedurende die jare dertig en veertig het tot ongeveer 45% kinders skool toe gegaan. Westerse hoëronderrig het 'n tiental aantal jare later tot stand gekom, maar was slegs vir 'n uitgelese kleiner groep beskore (Van Rheeden

1995: 35). Vandag is Maleis gestandaardiseer tot Bahasa Indonesia, die nasionale taal van Indonesië (Van Rheeden 1995: 51).

2.1.2 Taalsake in die Kaapkolonie, 1806-1910

Met die Britse besetting in 1806 is in die Artikels van Oorgawe sekere regte gewaarborg. Die burgers het aanvaar dat dit hul taalregte sou insluit (Aucamp 1926: 131).

Reeds van die aanvang van die Britse bestuur was die Britse bewindhebbers daarop gestel om voorsiening vir Engelse onderwys te maak (Coetzee 1958: 42, 43). Die eerste Engelse skool is in 1807 in die Kaapkolonie (vgl Kaapprovinsie na 1910) geopen (Cilliers 1953: 28). In 1812 en 1813 het sir John Cradock, die Goewerneur, bepaal dat Engels 'n vereiste moet wees vir aanstelling in die staatsdiens. Dieselfde Cradock het op 8 Desember 1812 aan die hoof van die Latynse Skool in Kaapstad instruksies gegee “[to] promote and establish the cultivation of the English language to the greatest extent among your pupils of the highest rank” (Steyn 1980: 127). Kennis van Engels sou 'n aanbeveling wees by die aanstelling van onderwysers (Cilliers 1953: 32). Die klem is deurgaans op die belangrikheid van Engels gelê. Hiermee is die voertaalvraagstuk in Suid-Afrika geskep.

Lord Charles Somerset, die volgende Goewerneur, het in die proses van reorganisasie van die regringstelsel Proklamasie nr 17 van 5 Julie 1822 uitgevaardig waarvolgens Engels die amptelike taal sou word, wat dit ook die amptelike taal van die skole sou maak (Aucamp 1926: 131; vgl ook Steyn 1980: 127).

Somerset het die voormalige kerkskole, onder die bevolking bekend as “Koster Scholen”, vervang met vrye staatskole waarin Hollands nooit amptelik 'n vak of medium van onderrig was nie (Malherbe 1925: 61). Die skole sou vry wees, dit wil sê die ouers sou nie betaal nie. Aanvanklik was die skole 'n sukses. Die gevolg was dat die aantal skole vanaf 1822 tot 1827 toegeneem het, om egter vanaf 1837 so te daal dat die getalle nikseggend geword het (McKerron 1934: 58). 'n Direkte oorsaak was die stigting van talle Hollandse privaatskole waarin Hollands onderrig is en die voertaal Hollands was. In 1828 is ses onderwysers van Skotland ingevoer. Alhoewel daar nooit meer as 28 Engelse regeringskole tussen die jare 1830 en 1839 was nie, het die privaatskole vermeerder van 39 in 1830 tot 94 in 1839. Die pro-

minentste van dié was “Tot Nut van ’t Algemeen” (McKerron 1934: 68; vgl ook Snyman 1951: 67, 68). As gevolg van die minagting van die taal van die meerderheid van die wit inwoners van die Kaapkolonie en die onsimpatieke regering het dié periode die begin gesien van ’n antagonisme teen Engels wat vooruitgang en veral die opvoeding gestrem het (McKerron 1934: 69).

In die laat dertigerjare van die negentiende eeu is die onderwys-sisteem in die Kaapkolonie op ’n vaste basis geplaas. Die skole is geklassifiseer en ’n departement van onderwys is geskep. Dit is die “Herschel System” genoem en het onder administrasie van die goewerneur, sir George Napier, gestaan (Malherbe 1925: 85). Met die mislukking van die vrye skole het die regering van taktiek verander. J Rose-Innes, as Superintendent-generaal van Onderwys, het met die invoering van die Herschel-skole ook in ’n beperkte mate voorsiening gemaak vir onderwys in Hollands. In 1843 het ’n verdere toegewing gekom. Aan Hollandse privaatskole is ’n regeringstoelaag beloof op voorwaarde dat Engels ook in sulke skole onderrig moes word. Hierdie skole het byval gevind sodat die Herschel-skole vanaf 1843 van 20 verminder het tot 9 in 1865, terwyl die staatsondersteunde skole vir dielfde tydperk van nul tot 140 gestyg het (Malherbe 1925: 82, 83). Teen 1850 het die oorheersing van Engels ’n voldonge feit geword. *De Zuid-Afrikaan*, die kampvegter vir die Hollandssprekende belange, het op 17 Oktober 1853 die volgende geskryf: “Dat mens op die scholen in de eerste plaats Engelsch leert keuren wij goed, maar daaruit volgt nog niet dat men het Hollandsch afschaffen moet” (Cilliers 1953: 61, 62).

In 1853 is Parlementêre Bestuur aan die Kaapkolonie toegestaan (Steyn 1980: 127). Artikel 89 het bepaal dat verrigtinge in Engels sou geskied. Teen die sestigerjare het die verengelsing so toegeneem dat met die toekenning van Verantwoordelike Bestuur in 1872 die uit-skakeling van Hollands sonder meer aanvaar is (Snyman 1951: 71).

Abu Bekir Effendi het in 1862 die Moslem Theological School in die Kaap gestig. Die voertaal daarvan was Afrikaans. Om in die behoefte aan ’n handboek in die leerlinge se taal te voorsien, het hy die Bajaanmoeddien (Openbaringe van die geloof), ’n rituele handleiding vir Moslems in Afrikaans, maar gedruk in Arabiese skrif, geskryf. Abu Bekir se seuns het in Port Elizabeth en Kimberley soortgelyke skole gestig (Steyn 1980: 136).

Daar moes geleidelik oorgegaan word tot die afskaffing van alle vrye staatsonderwys en dit moes vervang word deur staatsondersteunde onderwys, ooreenkomstig die waarborg van die pond-vir-pond-stelsel soos sedert 1841 in werking (Snyman 1951: 53). 'n Kommissie onder voorsitterskap van E B Watermeyer het in 1861 aanbeveel dat die medium van onderrig in plaasskole Hollands sou wees in areas deur die regering neergelê. In die geval van derde-, tweede- en eerste klas dorpskole, asook in tweedeklas meisieskole was daar geen voorsiening vir Hollands as vak en voertaal gemaak nie (Pienaar 1962: 8, 25). Die Kommissie het ook onder andere die geleidelike afskaffing van die "Established Schools" en die uitbreiding van staatsteun aan alle skole op 'n pond-vir-pond-beginsel aanbeveel. Die meeste van die aanbevelings is vasgelê in Onderwyswet nr 13 van 1865, wat tesame met 'n "Schedule of Regulation" die basis van die onderwysstelsel vir die volgende jare sou vorm. Die pond-vir-pond-stelsel is in werking gebring vir alle "Undenominational Public Schools" (Coetzee 1958: 64; vgl ook Malherbe 1925: 116; Du Toit 1975: 66; Pienaar 1962: 8). Dié Onderwyswet (nr 13 van 1865) het bepaal dat die staat op 'n pond-tot-pond-basis finansiële steun aan die privaatskole sou bydra (Malherbe 1925: 116). Dié wet het verder bepaal dat die onderrigmedium van eerste- (in die groter dorpe) en tweedeklasskole (in die kleiner dorpe) Engels moes wees en in die derdeklasskole (plaasskole) sover moontlik deur middel van Engels binne twaalf maande na oprigting van die skool. Die benadeling van Hollandssprekende kinders het die owerheid min geskeel (Steyn 1980: 128; vgl ook Aucamp 1926: 132; Cilliers 1953: 70, 71; McKerron 1934: 121; Snyman 1951: 53). Dit is amper seker dat die wet nie streng toegepas is nie. Of Hollands as vak op skool onderrig is, het egter geen verskil gemaak nie. Dat hierdie soort onderwys nie in die dringende behoefte aan Hollands voorsien het nie, getuig die stigting van 'n aantal privaatskole in die westelike distrikte (Cilliers 1953: 74, 75; vgl ook Coetzee 1958: 68). Voorsiening is gemaak vir beduidende finansiële steun aan dié privaatskole en die Hollandse Kerke het ruimskoots bygedra, sodat Hollands as taalmedium en as skoolvak na behoefte beskikbaar was. In die groot aantal een-persoon-plaasskole wat in die tagtigerjare met staatshulp tot stand gekom het (in 1887 was daar reeds 185), was die taalmedium hoofsaaklik Hollands (RGN 1981: 29).

Die Nederduitse Gereformeerde Kerk was een van die invloedrykste instansies wat die inwerkingstelling van die pond-vir-pond-stelsel verseker het. Dit het die belange van opvoeding aangemoedig deur onder andere die stigting van inrigtings van hoër opvoeding (veral vir meisies) te stig (Malherbe 1925: 117). Die gees en gesindheid van die skole in die Kaapkolonie was egter Engels. Buitendien was die gesindheid van die Victoria-kollege op Stellenbosch en ds Andrew Murray se Hugenate-seminarium vir meisies op Wellington Engels. Selfs die Gereformeerde kweekskool op Burgersdorp het meer Engels as Hollands onderrig (Steyn 1980: 157; vgl ook Cilliers 1953: 100; Du Toit 1975: 73).

Hierdie toestand het bly voortbestaan totdat daar in die jare sewentig-tagtig, as gevolg van die ontwaking van die Hollandse Idee of Gedagte, aangedring is op verbetering. Die gevolg van hierdie agitatie was dat die De Villiers-onderwyskommissie van 1879 aanbeveel het dat alle beperkings op die taal, wat as voertaal moet dien, opgehef moet word. Hieraan is uitvoering gegee deur Proklamasie nr 113 van 1882, wat die erkenning van Engels as enigste voertaal deur die Onderwyswet van 1865 herroep het en die keuse van die voertaal aan die plaaslike besture oorgelaat het. Hierdie proklamasie was ten opsigte van die medium van onderrig 'n belangrike wysiging van die regulasie, maar in die praktyk het dit weinig vooruitgang in die onderrig van Hollands meegebring (Du Preez Van Wyk 1947: 198). Die angliseringsbeleid het tot 1882 voortgeduur toe Hollands naas Engels in die Parlement erken is. Wetgewing is uitgevaardig dat Hollands ook in primêre skole gebruik kon word. Volgens aanbevelings van die De Villiers-rapport van 1883 is aan skole waar Hollands wenslik geag is, voorsiening gemaak vir die toekenning van 'n toelaag aan die onderwyser om onderrig in Hollands te verskaf. Alle beperkinge aangaande die medium is opgehef, maar in die praktyk het dit weinig tot gevolg gehad, aangesien die stelselmatige verwaarlosing van Hollands reeds ver gevorder was (Snyman 1951: 54). Teen 1880 is gemeen dat slegs vierduisend uit sestigduisend Hollandssprekende kinders hul onderrig deur medium van Hollands ontvang het (Giliomee 2003: 211). In 1884 is die gebruik van Hollands weer in die staatsdiens, die laerhof en parlementêre dokumente toegelaat. Teoreties het Hollands gelyke regte met Engels as amptelike taal verkry (RGN 1981: 16).

As uitvloeisel van die Taalbond- en sinodebesluite van 1890 insake Hollandse is 'n onderwyskommissie in 1892 onder sir Thomas Muir ingestel. Die kommissie beveel aan dat die voertaal in die skole aan die keuse van die ouers oorgelaat word. Alhoewel die kommissie op die opvoedkundige noodsaaklikheid van die aanvanklike gebruik van die moedertaal wys, is hulle ongeneë om die verpligte gebruik van die moedertaal in die skole aan te beveel. Wat die onbillike uitsluiting van Hollands by die Elementêre Eksamen betref, was die kommissie van oordeel dat dit 'n opsionele vak moet wees. Alle vrae moes egter in Engels opgestel en beantwoord word met 'n alternatiewe vraestel in Hollands. Prakties gesproke het Engels die eksamenvoertaal gebly. Kragtens die Matrikulasie-regulasies wat in 1898 in werking getree het, was dit heeltemal moontlik om 'n Matrikulasiesertifikaat te behaal sonder enige kennis van Hollands. In die praktyk het die vryheid van keuse ten opsigte van die voertaal alleen beteken dat Engels uit gewoonte of onkunde noodgedwonge verkies is en Hollands in die meeste gevalle verwaarloos is (Cilliers 1953: 128, 129; vgl ook Rose & Tunmer 1975: 150 ev).

Verskeie faktore het bygedra tot die verwaarloosing van Hollands as vak en as medium op skool. Buiten die feit dat Engels reeds jare lank die enigste amptelike taal was, die taal van die staatsdiens en die handelstaal, het Hollandssprekende ouers meestal weens ekonomiese dwang daarop aangedring dat hulle kinders Engels moes leer, want "Hollands kom vanself". Die gebrek aan tweetalige onderwysers, onverskilligheid en openlike vyandigheid van onderwysers en inspekteurs, asook die houding van die Superintendent-generaal van Onderwys (SGO) en die regering het tot hierdie houding bygedra. Daarby moes die Hollandssprekende voortsukkel in twee tale (Cilliers 1953: 130-4).

Van die herhaalde besluite en versoeke van die NG Kerk en Gereformeerde Kerk het min gekom. Petisies is byvoorbeeld in 1896 aan die Parlement voorgelê waarvan niks gekom het nie. Die eerste praktiese uitvloeisel van die Sinodebesluit van 1904 rakende die stigting van aparte skole was die stigting in Molteno van 'n vrye Gimnasium en in Steynsburg van 'n eie Christelike-Nasionale Onderwys (CNO) skool (1905) en Gereformeerde Gimnasium (Cilliers 1953: 143, 147).

Ten gevolge van die oplewing van nasionalisme na die Anglo-Boereoorlog (ABO) en met die oog op die aanstaande vereniging van die vier provinsies, was daar groter taalbedrywigheid van binne en buite die Parlement om die regte van Hollands op skool en in die openbare lewe tot sy reg te laat kom. Ten gevolge van verskeie petisies het 'n Gekose Komitee in 1906 ondersoek ingestel na onder andere die posisie van Hollands op skool. Die Komitee onderskryf die beginsel van moedertaalonderwys, soos vervat in Proklamasie nr 113 van 1882 en waardeer die keuse oorgelaat is aan die keuse van die plaaslike besture. Hierdie aanbeveling was egter gedoem tot mislukking, tensy die saak van Hollands op groot skaal aangepak word en Hollandssprekendes bereid was om aan te dring op die handhawing van die Hollandse taalregte. Hierdie aanbeveling het egter geen daadwerklike verbetering in die bestaande toestand gebring nie, met die gevolg dat die posisie van Hollands as vak en as voertaal in die Kaapse skole eerder versleg het (Du Preez Van Wyk 1947: 165; vgl ook Cilliers 1953: 152).

Die jare net voor Unifikasie is gekenmerk deur volgehoue pogings van Afrikaanssprekende kant om die tweetaligheids- en die voertaalvraagstuk deur middel van parlementêre wetgewing opgelos te kry. In reaksie daarop wys die regering by monde van die 1906-kommissie daarop dat die Onderwyswet van 1882 bepaal dat die voertaal in die skole een van die twee tale kan wees volgens die besluit van die skoolkomitee wat deur die ouers self gekies word (kragtens artikel 41 van Wet nr 35 van 1905). Ook hierin sou geen verandering aangebring word nie. Verdere pogings, soos die onderwyskommissie van 1907 en die Gekose Komitee van 1908 het geen daadwerklike verbetering gebring nie (Cilliers 1953: 157, 158). Daar was ook aanbevelings van De Zuid-Afrikaanse Akademie voor Taal, Letteren en Kunst (tans die Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns). Die gevolg was dat die regering veral met die oog op die aanstaande Unifikasie besluit het om die saak daar te laat. Die Kaapkolonie het dus na 'n eeu onder Engelse bewind Unifikasie binnegegaan sonder enige oplossing vir sy taalvraagstuk op skool en met die grootste prinsipiële verskille en geskille tussen die twee wit bevolkingsgroepe oor hierdie saak. Hoewel daar teen 1910 geen positiewe wetgewing met betrekking tot die verpligte onderwys van die twee tale as vak of die gebruik daarvan as voertaal was nie, nóg wat die gewone skole nóg wat die opleiding van

onderwysers betref, is Engels in die reël as vak onderrig en byna deurgaans as voertaal in nagenoeg alle skole gebruik terwyl Hollands aan die ander kant agtergestel is. “Dutch grammar” is byvoorbeeld in 1909 in slegs 398 uit die 2904 skole (dit wil sê 13.7%), aan 13 005 uit 77 647 kinders (dit wil sê 16.4%) onderrig, en selfs toe is daar maar gemiddeld 1.58 uur per week aan die vak gewy, terwyl dit as voertaal in die primêre onderwys selde en in die middelbare onderwys feitlik nooit gebruik is nie (Cilliers 1953: 153, 160, 162).

Dit is opmerklik dat onder die Engelse bewind Engels in weerwil van hewige en gegronde proteste van Hollandssprekende (later Afrikaanssprekende) kant, eenvoudig afgedwing was sonder inagneming van die regte van die oorgrote meerderheid van die wit bevolking. Tot aan die Unie het die stryd hoofsaaklik gegaan om die taal as vak en as medium. Die stryd om die skool self, naamlik tussen gesamentlike (parallel- en dubbelmedium-) en afsonderlike Hollands en Engelse (enkelmedium-) skole, sou eintlik eers na Unifikasie en as direkte uitvloeisel van die eerste Uniale onderwyswette ontstaan.

Binne die diglossiese taalsituasie (Shiffman 1997: 207) waar die twee tale, Engels en Nederlands, naas mekaar gebruik word in ’n hiërargiese posisie, het Hollands in die Kaapkolonie, behalwe vir die gebruik in die Hollandse Kerk, die L-variëteit of laer status bekleed. Engels, ten spyte daarvan dat dit ’n minderheidstaal was, het die H-variëteit (hoër status) bekleed vanweë die feit dat Engels die magstaal in die regering, skool en howe was. Afrikaans, die spreektaal, was in vergelyking met sowel Hollands as Engels die L-variëteit (vgl die Slot vir ’n meer oorsigtelike bespreking van die verskynsel).

2.2 Taalwetgewing in die Oranje-Vrystaat, 1852-1910

2.2.1 Vroeë tydperk

Die eerste regulasies vir regeringskole is in 1852 gedurende die Oranjerivier Soewereiniteit, toe die gebied onder Britse bestuur was, uitgevaardig. Daar is onder meer bepaal dat onderwysers bekwaam moet wees om die leerlinge in sowel Engels as Hollands te onderrig. Met die ondertekening van die Bloemfonteinse konvensie op 23 Februarie 1854 het die Oranje-Vrystaat sy soewereine onafhanklikheid verkry (Coetzee 1958: 124, 125).

In die republiek van die Oranje-Vrystaat (OVS) was praktiese oorewegings op die oog af verantwoordelik vir die keuse van 'n amptstaal. Die OVS het in 1854 'n wet gekry “ter bepaling en vasstelling van die Nederduitse of Hollandsche taal as de wettige hoofdtal van den Oranjevrijstaat” (Steyn 1993: 32).

Die Vrystaatse Grondwet het 'n aantal artikels bevat wat verwys het na die gebruik van Hollands vir veral staatsdoeleindes. In 'n artikel in die *Wetboek van den Oranjevrijstaat* oor die openbare onderwys verskyn onder meer die volgende bepalings:

Op alle scholen ten plattelande, door het gouvernement ondersteund, zal het onderwijs door middel van het Hollandsch moeten gegeven worden zoodra de daartoe noodige boeken in die taal zullen zijn vervaardigd en gedrukt. Het onderwijs op dorpen zal gegeven worden door middel van ééne taal, Hollandsch of Engelsch, naar verkiezing deur ouders, tot en met standaard II, en daarna zullen beide talen kunnen gebezigt worden, met dien verstande, dat minstens de helft der vakken door middel van de Hollandsche taal worde geleerd.

Al het Hollands nie heeltemal tot sy reg in die OVS en Transvaal gekom nie, het die taal noord van die Oranjerivier nogtans funksies en 'n status verwerf wat dit nie in die Engelse kolonies ten suide geniet het nie (Steyn 1980: 133; vgl ook Aucamp 1926: 136). Vanweë die amptelike gebruik van Hollands in die regering, kerk en in die skool het dit in die Boererepublieke in vergelyking met Afrikaans, die spreektaal, die H-variëteit van die diglossiese taalsituasie bekleed.

Op die platteland was die onderwys beperk tot die elementêre beginsels van Hollands en Engels. In 1863 is 'n bepaling uitgevaardig wat in 'n sekere opsig as die eerste “skoolwet” van die Vrystaat beskou kan word. Die bepaling het onder meer die beginsel van moedertaalonderwys onderskryf, maar wou ook tweetaligheid bevorder deur die studie van Engels aan te moedig. Ook onderwysers moes tweetalig wees. Volgens Malherbe (1925: 358) was daar “[a] remarkable liberality towards English” in die Republiek. Omdat Engels so 'n oorheersende posisie in die handels- en sakewêreld beklee het, was ouers van Grey-kollege, 'n skool in die hoofstad, Bloemfontein, en ander skole teen moedertaalonderwys gekant. Hulle was van mening dat hulle die belange van die leerlinge die beste sou dien deur hul kinders deur medium van Engels te laat onderrig (Coetzee 1958: 129, 130).

Die vooruitgang van die algemene onderwysontwikkeling in die OVS is in verskeie opsigte gestrem deur die stryd wat vir verskeie jare tussen die staatskole en Engelse privaatskole geheers het. In die privaatskole het alle onderrig deur medium van Engels geskied, en omdat hul leerkrigte in die reël van 'n beter gehalte was, het hierdie skole in die meeste gevalle in 'n redelike bloeiende posisie teenoor die kwynende staatskole verkeer (Coetzee 1958: 131).

Wet nr 5 van 1872 het bepaal dat die oppertoelig oor onderwys by die Volksraad sou berus, maar dat die gesag by 'n Inspekteur van Onderwys sou setel. Die wet kan beskou word as 'n besliste mylpaal en fondament van die republikeinse onderwysstelsel ná 1872. Dit het onder meer bepaal dat aan elke skool minstens een onderwyser aangestel sou word wat vir die onderrig van Hollands en Engels verantwoordelik sou wees. Gedurende die tydperk van dr John Brebner, as Inspekteur van Onderwys en later Superintendent (1874-1899), is Wet nr 1 van 1874 met Wet nr 5 van 1872 as uitgangspunt, ingestel. Dit sou die grondslag uitmaak waarop die hele republikeinse onderwysstelsel en daaropvolgende onderwyswetgewing tot en met die uitbreek van die Anglo-Boereoorlog (ABO) berus (Coetzee 1958: 133, 136).

Deur te versuim om 'n ferm houding in te neem, het die Vrystaatse landsvaders self skuld daaraan gehad dat Hollands nie as landstaal behoorlik tot sy reg gekom het nie. Hoewel Wet nr 1 van 1874 neergelê het dat sowel Hollands as Engels aan alle staatskole onderrig moet word, en dat ouers self kon besluit of hulle kinders Engels moet leer al dan nie, is Hollands dikwels verwaarloos, terwyl baie van die vakke uitsluitlik deur medium van Engels onderrig is. Om die klagtes oor die toename van Engels aan die skole die hoof te bied, het die Volksraad in 1875 besluit dat eweveel aandag aan die twee tale bestee moet word. Omdat dr Brebner nie 'n oortuigde voorstander van Hollands as uitsluitlike medium op skool was nie, het hy oogluikend toegelaat dat Engels steeds 'n groter houvas op die skole verkry. Hy het van die standpunt uitgegaan dat naas die twee taalvakke, Hollands en Engels, die ander vakke in enige van die twee tale onderrig kan word, mits die leerlinge die voertaal kan verstaan, met die gevolg dat al die vakke deur medium van Engels onderrig is (Coetzee 1958: 138). So was by Grey-kollege, ten spyte van 'n reglement van 1863 wat bepaal het dat Hollands die hooftaal van die inrigting moet wees, en by die

Dames-instituut (Eunice), die gees volkome Engels en die voertaal van die meeste vakke Engels. In die privaatskool, St Andrew's Diocesan College, is Hollands hoogstens as vak gedoseer (Coetzee 1958: 142).

Herhaaldelik is by die Volksraad gepleit dat Hollands as die amp- telike taal van die Republiek in die skole meer tot sy reg moet kom. In 1889 het die Volksraad versoek dat vakke in staatskole soveel as moontlik deur medium van Hollands onderrig moet word, maar toe dit blyk dat dit ook geen uitwerking het nie, is in 1891 besluit dat alle staatskole op die platteland Hollands as voertaal moet gebruik. Die Onderwyswet van 1891 maak moedertaalmedium verpligtend tot standerd twee; daarna kon Hollands sowel as Engels as medium ge- gebruik word met die bepaling egter dat minstens die helfte van die skoolvakke deur medium van Hollands onderrig moes word (Provin- sie Oranje-Vrystaat 1951: 64). Die gebrek aan geskikte handboeke in Hollands en aan leerkragte wat die taal behoorlik magtig was, het mee- gebring dat daar steeds op Engels as voertaal teruggeval moes word. Die Volksraad het die toestand probeer verhelp deur in die tagtiger- jare 'n kommissie aan te wys wat met die opstel van handboeke in Hollands, vir aardrykskunde, geskiedenis, Bybelgeskiedenis en Hol- landse taalkunde belas sou wees. Aan dr Brebner se sogenaamde “neu- trale” onderwys sou op aandrang van die ouers 'n einde gemaak word, en kort voor die uitbreek van die ABO is opdrag gegee dat die bepa- lings in verband met die voertaal streng nagekom moet word. Ander wysiginge is ook aangebring wat Hollands op skool sou versterk (Coetzee 1958: 139).

2.2.2 Oranjerivierkolonie (ORK), 1902-1910

Met die vredesluiting na die ABO is sekere regte, waaronder taalregte, in die Oranjerivierkolonie (ORK), soos die Oranje-Vrystaat bekend gestaan het onder Kroonkoloniebestuur, gewaarborg (Aucamp 1926: 136) Hoewel die vredestraktaat van Vereeniging (1902) bepaal het dat “the Dutch language will be taught in public schools in the Trans- vaal and the Orange River Colony where the parents of the children desire it”, was die voertaal in die skole Engels. Twee klasse per week godsdiensonderrig in Hollands is toegelaat en drie klasse per week Hollands waar die ouers dit verlang het (Steyn 1993: 40; vgl ook Rose & Tunmer 1975: 160 ev). Met die instelling van burgerlike be-

stuur, is S B Sargent, Superintendent van Onderwys van die Britse militêre administrasie in Suid-Afrika, se onderwyswet in Junie 1903 in die ORK aanvaar en het dit slegs in ondergeskikte punte van die Transvaalse wet van 1903 verskil, soos weldra aangetoon sal word (vgl 2.3.2). In sy rapport van 1901 skryf Sargent:

There can be no doubt that for purposes of modern life, English must be paramount, and, indeed the only language throughout South Africa [...] I have, therefore, determined to propose that English shall be the medium on instruction in all secular subjects” (Provinsie Oranje-Vrystaat 1951 1951: 64).

Dit het onder andere behels niesektariese godsdienstonderwys in die vorm van Bybelgeskiedenis deur onderwysers, en wel in Hollands — slegs twee uur per week — die onderrig van Hollands, slegs op versoek van die ouers, en net drie uur per week (Coetzee 1958: 150). Die gees, rigting, en inslag van die eertydse republikeinse onderwysstelsel moes plek maak vir vrye (liberale), niesektariese, nieverpligte Engelse staatskole (Coetzee 1958: 149). Die beginsel van ouerseggenskap in die onderwysbeleid en veral in die benoeming van onderwysers, is deur die nuwe bewindhebbers totaal negeer (Coetzee 1958: 149, 151).

Dat assilimilasie die oogmerk van die bewindhebbers was, blyk uit die uitsprake van lord Alfred Milner, die Britse Hoë-kommissaris vir Suid-Afrika, en S B Sargent. Op 13 Junie 1904 skryf Milner:

It is perfectly well known to be a fundamental principle of the educational policy of the Government that while the Dutch language is to be thoroughly well taught, the medium of instruction is, as a general rule, to be English. The principle of the equality of the two languages has been consistently rejected by us from the first (Headlam soos aangehaal deur Steyn 1993: 40).

In September 1903 is ’n petisie deur bemiddeling van die NG Kerk in die ORK gesirkuleer. Hierin is die owerheid versoek dat meer gesag aan die skoolkommissies toegeken word, dat minstens vyf uur per week aan Hollands bestee word, en dat geen leerstellige onderwys onderrig word nie (Coetzee 1958: 155; vgl ook McKerron 1934: 124, 125; Basson 1944: 52).

In Desember 1903 het die Departement ’n Onderwyskode vir alle primêre skole uitgevaardig. Die kode het onder meer voorgeskryf dat

Engels en Hollands onderrig moes word. Wat godsdiensonderwys betref, is die bepaling van Wet nr 7 van 1903 herbevestig, naamlik dat die onderwyser die onderrig self sou waarneem, en wel twee uur per week en in Hollands indien dit verlang word. Terwyl Engels die medium van onderwys sou wees, sou Hollands slegs drie uur per week onderrig word. Indien geen godsdiensonderrig verlang word nie, kon nog twee uur per week aan die studie van Hollands gewy word (Coetzee 1958: 152). In 1905 is die “Selborne Minute” (Memorandum) uitgevaardig waarvolgens die gebruik van die moedertaal as medium van onderrig in die laer grade aangebied is. Die meeste van die ter stigte Christelik-Nasionale Onderwys (CNO) skole het dit nie aanvaar nie (Aucamp 1926: 137).

Toe dit blyk dat die aanstelling van Engelsgesinde of “neutrale” onderwysers en die miskenning van Hollands op skool, dit wil sê die volharding van die denasionaliseringsproses, sou voortduur, is uit protes verskeie CNO-skole in die ORK gestig. Die beweging het uitgebrei en die owerheid moes deeglik daarmee rekening hou (Coetzee 1958: 155; vgl ook Steyn 1993: 40; Aucamp 1926: 137).¹

’n Ooreenkoms is in 1905 bereik waarvolgens die meeste van die CNO-skole weer met die regeringskole sou amalgameer. Die voorstanders van die CNO-skole was tot hierdie stap gedwing uit finansiële oorwegings. Die uitkoms van die ooreenkoms is beliggaam in ’n nuwe onderwysewet wat in 1905 gepromulgeer is. Wet nr 29 van 1905 het onder andere bepaal dat skole toegelaat sou word om ewe veel tyd aan die studie van Hollands en Engels te wy (Coetzee 1958: 156; vgl ook McKerron 1934: 124). Onderrig in die Hollandse taal kan gegee word indien die ouers dit verlang. Die beperking van “drie uur per week” in die taalklausule van die vorige wet is geskrap (Malherbe 1925: 380).

Met die instelling van Verantwoordelike bestuur in 1907 in die ORK is die Orangia-Unie aan bewind gestel met genl J B M Hertzog as Minister van Justisie en Onderwys. Die nuwe grondwet van die ORK het die beginsel van tweetaligheid (Hollands en Engels) erken en ooreenkomstig die partybeginsels van die Orangia-Unie, sou genl.

1 Vir ’n uiteensetting van die ontstaan en groei van die CNO-beweging, vgl Du Plessis 1966.

Hertzog dadelik 'n nuwe onderwyswet laat opstel en aanneem. Dit sou die ideaal van die Afrikaanssprekende op onderwysgebied veel meer as voorheen verwesenlik, maar terselfdertyd ook nie die regte van die Engelse minderheidsgroep misken nie (Coetzee 1958: 157).

Die nuwe wet, Wet nr 35 van 1908, het in verskeie opsigte radikaal van die Wet van 1905 verskil. Met die Hertzogwet sou, onder meer, die ouers van elke openbare skool 'n skoolkommissie kies, en hierdie kommissies sou so gegroeper word dat hulle uiteindelik vyf uit die nege lede van elke distrik se skoolraad sou verkies. Die taalklousule, wat 'n groot deel van die wet beslaan het, het op die beginsel van gelykstelling van die twee landstale oor die algemeen en die opvoedkundige beginsel van moedertaalonderwys in die besonder berus. Behoudens uitsonderlike gevalle en in bepaalde omstandighede, moes elke kind tot en met standerd vier in sy moedertaal onderrig word, maar terselfdertyd moes die tweede taal geleidelik ingevoer word. Vanaf standerd vyf moes minstens drie hoofvakke in elk van die twee landstale onderrig word. Vanaf standerd vier moes elke leerling ook onderrig in Hollands en Engels as vak ontvang. Tot standerd vier sou die onderrig in die tweede taal opsioneel wees (Coetzee 1958: 158; vgl ook Coetzee 1952: 81; RGN 1981: 31).

Hiermee het die beginsel van moedertaalonderwys nog nie volkome tot sy reg gekom nie. Die besondere konstitusionele posisie waarin die ORK in die Brise Ryk verkeer het, die aflegging van 'n matrikulasie-eksamen wat onder beheer van die Universiteit van die Kaap die Goeie Hoop met sy voorskrifte was, sowel as die gebrek aan opgeleide tweetalige onderwysers en inspekteurs, het die radikale deurvoering van moedertaalonderwys in daardie stadium nog nie moontlik gemaak nie (Coetzee 1958: 158). (Vir 'n volledige bespreking hiervan, vgl Coetzee 1952: 81-3.)

Namate die wet toegepas is, het dit al hoe feller teenkating van 'n klein, maar effektiewe Engelssprekende minderheidsgroep uitgelok. Een van die geslaagste metodes om die wet te probeer verongeluk, was om allerhande wanvoorstellings aan die wet te heg en die toepassing belaglik te maak. Hieraan het inspekteurs, skoolhoofde en onderwysers skuld gehad. Uiteindelik is drie inspekteurs deur Hertzog weens insubordinasie afgedank, en Hugh Gunn, Direkteur van Onderwys, het in April 1910 sy bedanking ingehandig. Hy is vervang deur

dr W J Viljoen (Coetzee 1958: 158, 159; vgl ook Malherbe 1925: 382, 383).

Hertzog het verder 'n leidende aandeel gehad in die samestelling van die Grondwet van die Unie van Suid-Afrika en hom beywer vir die invoeging van die taalkousule, te wete artikel 137 van die Suid-Afrika-wet, 1910 (vgl 3.1).

2.3 Taalwetgewing in Transvaal, 1858-1910

2.3.1 Vroeë tydperk

Alhoewel die Grondwet van 1858 van die Suid-Afrikaanse Republiek (Transvaal) in Hollands opgestel is, bevat dit geen bepalinge oor die amptelike taal nie (Steyn 1980: 133).

Artikel 24 van die Grondwet het die beheer van onderwys sake van plaaslike kerkrade in die vyftigerjare na die regering oorgeplaas (Coetzee 1958: 263). Die Onderwyswet van 1866 het bepaal dat sowel Hollands as Engels aan staatskole onderrig word (Steyn 1993: 31; vgl ook Snyman 1951: 83) en waar moontlik, 'n onderwyser uitsluitlik vir hierdie rede aangestel word. Voorkeur sou verleen word aan die onderwysers wat beide tale magtig is (Coetzee 1958: 264, 265; vgl ook Malherbe 1925: 231).

Die eerste volledige wetsbepaling van die onderwys in die Suid-Afrikaanse Republiek is die Burgerswet wat op 4 November as Wet nr 4 van 1874 gepubliseer is (Behr 1978: 12). Artikels 1-20 maak voorsiening vir Hollands ("Nederduits") vir laeronderwys en vir die lewende tale (veral Engels). Die hoëronderwys het onder meer Hollandse en Engelse vertaalkunde ingesluit, Frans, Hoogduits, Latyn, en Grieks (Coetzee 1958: 267, 268). Daar was verskeie Engelse skole in daardie stadium in Transvaal aangesien die wet van 1874 die ouers die reg verleen het om die medium van onderrig te kies, Engels of Hollands (Malherbe 1925: 255). Die Burgerswet het nie veel ondersteuning onder die bevolking ontvang nie omdat te veel klem op hoëronderwysaangeleenthede gelê is. Die taalvraagstuk is ook nie bevredigend opgelos nie, onder andere omdat daar onder die bevolking 'n antagonisme teenoor die "vrysinninge" onderwysers uit Nederland geheers het (Coetzee 1958: 268).

Op 4 Junie 1880 is 'n nuwe onderwyswet vir Transvaal deur die Engelse administrateur goedgekeur na die anneksasie deur Groot-Brittanje. Superintendent V Lyle het eerder aparte skole vir Hollands- en Engelssprekende leerlinge aanbeveel as die gelyktydige gebruik van die twee tale in een skool (parallelmedium). Die keuse van die medium van onderrig by 'n bepaalde skool moes volgens hom nie setel by die regering nie, maar "it should be, decided by those immediately interested, whose children are to be educated at the school they are founding". Van die nuwe wette en regulasies het niks tereg gekom nie, want op 8 Augustus 1881 het Transvaal weer 'n vrye Boererepubliek geword (Coetzee 1958: 269; vgl ook Malherbe 1925: 255, 256).

Die Onderwyswet van 1882, Wet nr 1, wat die Burgerswet vervang het, het Hollands die uitsluitlike medium van onderwys gemaak (Coetzee 1958: 270; vgl ook Snyman 1951: 95). In die laer onderwys is Engels glad nie erken nie, terwyl dit in die middelbare onderwys wel as vak kon geleer word, maar nie gebruik word as voertaal by ander vakke nie (Basson 1944: 30). Dié wet is egter nie streng toegepas nie. Veral die onderwysers uit die Kaapkolonie het Engels in die skool gebesig. In die Suid-Afrikaanse Republiek het Wet nr 10 van 1888 bepaal: "De Hollandsche taal is de officieele taal des lands. Alle andere talen zijn vreemde talen" (Steyn 1993: 31; vgl ook Malherbe 1925: 255; Behr 1978: 13; Aucamp 1926: 134).

Met die ontdekking van goud aan die Rand het Engelse immigrante toegeneem. In 1891 het N Mansvelt, vir ds S J du Toit as die Superintendent van Onderwys in Transvaal opgevolg. Dr Mansvelt het die Hollandse inslag van die openbare onderwys sterker gemaak, sodat meer Engelse privaatskole opgerig is. Aanvanklik het hulle geen staatsteun geniet nie. Die Onderwyswet van 1892, Wet nr 8, artikel 24, het onder meer die volgende bepaal: "Alle onderwijs moet gegeven worden in de Hollandsche taal" (Basson 1944: 32; Snyman 1951: 97-9). Vir die onderrig van Engels het die Superintendent gereël dat die onderrig tot standerd twee in die moedertaal moes geskied. Slegs in standerd drie kon, as dit deur die ouers begeer is, 'n begin gemaak word met die aanleer van 'n ander lewende taal en vir hoogstens drie ure per week (Snyman 1951: 99). Die kinders van nie-Hollandse ouers is nie verplig om hul kinders na Hollandsmediumskole te stuur nie. Skole wat nie Hollands gebruik nie, sou 'n staatstoelae ontvang, mits

die ander vereiste van die wet nagekom word en Hollands aan sulke skole onderrig word deur onderwysers wat die Superintendent van Onderwys goedkeur. Twintig uit die 25 uur per week sou in sulke skole in Engels en vyf in Hollands gedoseer word (Steyn 1980: 158; vgl ook Malherbe 1925: 280; Coetzee 1958: 273; Barnard 1979: 79). Die nuwe skole is “Besluit Scholen” genoem (Coetzee 1958: 275; vgl. ook Malherbe 1925: 282). Die Engelssprekende Uitlanderkinders moes, volgens ’n uittreksel uit die notule van die Volksraad, die geleentheid kry “zich zoo spoedig mogelijk de landstaal eigen te maken en daardoor in de voorrechten van het volgens Wet gesubsidiëerde onderwijs te kunnen delen” (Steyn 1993: 31; vgl ook Coetzee 1958: 273; Behr 1978: 13).

Die taalresolusies het konflik veroorsaak by die Uitlanders wat geweier het dat hulle kinders deur medium van Hollands onderrig ontvang. In 1896 het Engelssprekendes ’n finansiële onafhanklike “Council of Education” met ’n eie “Director of Education” op die Witwatersrand tot stand gebring wat ’n aantal skole met Engels as voertaal opgerig het (Aucamp 1926: 135; vgl ook Malherbe 1926: 296; Bot 1936: 49; Basson 1944: 45; Snyman 1951: 103). Gedurende die laaste jare van die Republiek het die Council ’n aantal skole opgerig, onderhou en beheer. In 1897 was daar reeds ses skole. Hierdie liggaam het voortbestaan tot lank na die ABO (Coetzee 1958: 275).

Waarskynlik in reaksie hierop het die regering kragtens Wet nr 15 van 1896 staatskole vir Engelssprekende leerlinge gestig waar hulle teen geringe of geen betaling in hul eie taal onderwys kon ontvang en gaandeweg die amptelike taal kon aanleer (Steyn 1993: 32; vgl ook Behr 1978: 13; Malherbe 1925: 296). Die regulasies het bepaal dat ’n leerling

during his first year was to devote one hour per day to instruction in Dutch (the Dutch of Holland); in the second, two hours; and in his third year, three hours; whilst in his fourth year he was expected to take the whole of his instruction through the medium of that language.

Deur die stigting van die Council is twee onderwysstelsels in Transvaal in die lewe geroep (Behr 1978: 13).

2.3.2 Transvaalse Kroonkolonie- en Verantwoordelike bestuur, 1902-1910

Na die ABO het die koloniale administrasie die Transvaalse onderwyswette herroep en die Openbare Onderwyswet van Transvaal aanvaar. Met Wet nr 7 van 1903, artikel 6, is die volgende taalbesluite neergelê:

Any scholar shall at the request of his parent [...] receive instruction in the Dutch language for 3 hours a week. The instruction under this section may be additional to instruction in Bible history and Religious instruction given in the Dutch language (if desired), under the provisions of the last preceding section, provided that the total time devoted to instruction given in the Dutch language, under this section and the last preceding shall not exceed 5 hours per week (Malherbe 1925: 317, 315).²

Die Onderwyswet van 1892 van die Suid-Afrikaanse Republiek het dus verdwyn. Die Hollandse gees, rigting en inslag is net soos in die voormalige Vrystaatse republiek, deur 'n Engelse stelsel vervang. Die ou stelsel van staatondersteunde CNO-skole moes plek maak vir 'n stelsel van vrye liberale, niesektariese, nieverpligte staatskole (Coetzee 1958: 278). 'n Petisie waarin geëis is dat ten minste vyf uur per week spandeer moes word aan die onderrig van Hollands, is geïgnoreer (Malherbe 1925: 318).

Soos in die ORK het die CNO-beweging ook in Transvaal aan die begin van 1903 momentum verkry. Dit was in gees, rigting en aard geskoei op die onderwys volgens die ou onderwyswette van die Boererepublieke en vry van beheer en inmenging van die kant van die Engels owerheid en Christelik-Nasionaal in gees en strekking. Hollands sou onder andere 'n verpligte vak wees, terwyl 'n grondige kennis van Engels onder toenmalige omstandighede noodsaaklik geag is. Die voertaal sou Hollands wees vir Bybelse geskiedenis, geskiedenis en sang (Coetzee 1958: 284). Die CNO-skole het aanvanklik ten koste van die regeringskole gegroei, maar teen 1906 het baie as gevolg van finansiële oorwegings en as gevolg van die verflouing van belangstelling gekwyn. Die CNO-skole het verdwyn en 115 skole is in die regeringskole geamalgameer toe Smuts beloof het dat hulle wens

2 Vgl ook Coetzee 1958: 278; Behr 1978: 16; Barnard 1979: 101, 106; Basson 1944: 51; Snyman 1951: 115; Rose & Tunmer 1975: 163 ev.

vervat sal word in die nuwe Smutswet van 1907 (Malherbe 1925: 315; vgl ook Coetzee 1958: 285).

In April 1905 is lord Milner deur lord Selborne opgevolg. Op 17 November het hy 'n belangrike memorandum, die sogenaamde Selborne-memorandum, uitgegee waarin hy onder andere die vraagstuk van taal as onderwysmedium en as leervak behandel. Selborne het die opvoedkundige beginsel van moedertaalonderwys erken. Elke kind moes sy aanvangsonderwys in sy moedertaal ontvang. Die tweede taal moes hy as 'n gewone vak deur middel van taallesse aanleer. Engels is vir die Afrikaanssprekende leerling van so groot belang gereken dat Selborne dit wenslik geag het om, sodra hulle Engels begin verstaan, dit as medium van onderwys by alle vakke te gebruik, behalwe in die Hollandse taallesse selfs nog voor standerd drie. Hollands as vak sou in alle staatskole onderrig word aan kinders van ouers wat dit verlang. Geen dwang sou egter op enige kind uitgeoefen word om Hollands se leer nie. Die memorandum is later deur die nodige regulasies opgevolg (Coetzee 1958: 279).³

Op 6 Desember 1906 is selfbestuur aan Transvaal toegestaan. Na die eerste verkiesing is genl J C Smuts tot Minister van Onderwys benoem. Hy het 'n nuwe wet vir die onderwys opgestel. Hierdie Wet, nr 25 van 1907, die sogenaamde Smutswet, was tot 1953 — met geringe wysigings van tyd tot tyd — die geldende wet op onderwysgebied. Dit het 'n dokument van groot historiese betekenis geword (Coetzee 1958: 280; vgl ook Basson 1944: 58, 59).⁴

Die Smutswet bou voort op die grondgedagtes van die Selborne-memorandum. Dit handhaaf die Britse beginsel van openbare onderwys as staatsonderneming. Dit verwerp die Afrikaanssprekende beginsel van staatsondersteunde onderwys en ouerseggenkap; dit aanvaar nie die grondreg van die ouers om die gees en rigting van die onderwys op skool te bepaal en om die onderwyser vir hul kinders aan te wys nie. Dit aanvaar ook nie die standpunt van die Afrikaanssprekendes betreffende hul taal en godsdiens nie. Die Smutswet het

3 Vgl ook Malherbe 1925: 341; Bot 1936: 85; Barnard 1979: 108; Basson 1944: 57; Snyman 1951: 201.

4 Vir 'n volledige uiteensetting van hoe die wet saamhang met Smuts se holistiese-filosofiese konsep, vgl Snyman 1951: 142-93; die inhoud van die wet: 221-385.

inderdaad 'n neutrale staatonderwysstelsel in die lewe geroep (Coetzee 1958: 280). Wat die taalkwessie betref, word neergelê: die voertaal in die laer klasse sal die moedertaal wees, terwyl Engels as tweede taal geleidelik ingevoer sal word; kennis van en vordering in Engels sal 'n voorwaarde vir vordering op skool wees; Hollands sal aan elke kind op skool onderwys word, tensy die ouers anders verlang; na standerd drie mag Hollands as voertaal in nie meer as twee vakke gebruik word nie, terwyl Engels voortaan verpligtend sal wees. Kennis van en vordering in Engels sou een van die voorwaardes vir promosie in openbare skole wees. Die taalbesluite kan opgesom word met: "Every child may learn Dutch, but every child must learn English" (Malherbe 1925: 341).⁵ Nog gedurende 1907 is 'n amptelike handboek opgestel en uitgegee bevattende die "Onderwyswet" en die "Instruksies betreffende die Wet en Regulasies daaronder" (Coetzee 1958: 281).

Die inwerkingtrekking van die Onderwyswet het nuwe aanpassings en omvorming in die tydperk tussen 1907 en 1910 geverg. Die verslag van die Direkteur in 1907-1908 het vermeld dat die skole baie kon bydra om die taalvraagstuk op te los: "The efficiency of the school depends largely on the success with which the language difficulties can be overcome". Volgens die Algemene Omsendbrief nr 1 van 1908 van die Onderwysdepartement sou daar drie groepe skole in Transvaal wees. Daar sou plaasskole met Hollands as voertaal tot standerd drie wees waar Engels geleidelik ingevoer sou word. In die skole aan die Rand en Pretoria sou Engels weer oorwegend die voertaal wees en geleidelik sou die vak Hollands ingevoer word, net soos in die skole met Hollands as voertaal. Die derde groep skole was die op die dorpe met 'n gemengde bevolking, waar parallelklasse of dubbelmedium-onderrrig ingestel sou word. Dié Algemene Omsendbrief (nr 1 van 1908) het onder andere die tyd wat aan Engels gewy moes word, bepaal as benede standerd vier waar Hollands die huistaal van die leerlinge was. Van standerd vier af was die medium deurgaans Engels. Volgens die inspekteursverlae het die onderrig van die twee tale veel te wense oorgelaat (Snyman 1951: 318, 319, 338).

5 Vgl ook Bot 1936: 88; Behr 1978: 16; Shingler 1973: 109; Barnard 1979: 114; Snyman 1951: 221 ev.

2.3.3 Vergelyking tussen ORK en Transvaal onderwyswette

Die onderwysreëlings en beleid in die ORK vertoon op die vooraand van Unifikasie in baie opsigte 'n sterk ooreenkomst met die Transvaalse Onderwyswet van 1907. Ook hier het die Britse onderwysbeginsel van openbare onderwys as staatsonderneming oorheers en is die Afrikaansspreekende se beginsel van staatsondersteunde onderwys en oersetenskap in die bepaling van onderwysbeleid en die aanstelling van onderwysers grootliks negeer. Slegs die beginsel van moedertaalonderwys het, vanweë genl. Hertzog se besliste houding, veel meer in die ORK as in Transvaal tot sy reg gekom (Coetzee 1958: 161).

Die Hertzogwet het van die Smutswet verskil hoofsaaklik in die voorsiening aangaande die medium van onderrig; deur albei tale die medium te maak, het Hertzog inderwaarheid Hollands verpligtend gemaak vir die minderheid Engelssprekende leerlinge. Die hoofeenskappe van die wetgewing was: tot en met standerd vier, 'n vorm van dubbelmediumonderrig waarin die onderwyser eers die taal van die meerderheid gebruik en dan herhaal in die taal van die minderheid; van standerd vyf tot matriek 'n vorm van parallelmediumonderrig waar uit die agt vakke, drie onderrig moet word in die moedertaal, drie in die tweede taal, terwyl die plaaslike skoolkomitee die mag het om te besluit oor die medium van die ander twee. Die hoofmedium van onderrig sal dus Hollands in die primêre skool wees. Hertzog se argument ten behoeve van moedertaalonderrig het hy in die Wetgewende Raad in 1908 uitgespreek:

[I]t was a healthy educational principle, recognized by the whole civilized world, that a child should be taught through the medium of his mother tongue, that language by means of which he expressed his everyday thoughts (Shingler 1973: 112).

Die twee wette was baie dieselfde, behalwe in die voorsiening vir die medium van onderrig. Hulle het albei 'n gesamentlike identiteit beklemtoon. Vir Smuts was daardie identiteit egter meer geïntegreer en inklusief as die meer komplekse dualiteit voorgestaan deur Hertzog. Waar die Smuts- en die Hertzogwet beide getrag het om 'n nuwe (Suid-Afrikaanse) nasie te skep, het Smuts swaarder geleun op die Engelse konneksie as Hertzog wat 'n gedeelde tog essensiële Afrikaansspreekende identiteit voorgestaan het wat beide Afrikaans en Engels ingesluit het (Shingler 1973: 115).

2.4 Taalwetgewing in Natal, 1835-1910

In die periode voor die Britse anneksasie van Natal was sendelinge die eerste wit opvoeders van swart mense. Die eerste doelbewuste poging om onderwys op 'n vaste basis te plaas, was in 1835 toe 'n groepie Engelse by Port Natal 'n aantal regulasies uitgevaardig het. Die onderwysstelsel gedurende die laerstaantydperk van die Voortrekkers het op godsdienstige grondslag berus en was vanselfsprekend in Hollands. Met die anneksasie van Natal deur Groot-Brittanje in 1845 het sowat twee-derdes van die Voortrekkers Natal verruil vir Transvaal en die OVS (Coetzee 1958: 203).

Britse immigrasie is aangemoedig en Natal het verengels. 'n Kommissie van ondersoek, die Skoolkommissie van 1849, het bepaal dat Engels die medium van onderrig moet wees, maar Hollands as vak sou alleen onderrig word indien ouers daarom gevra het. Aan Hollands is derhalwe nie 'n gelykwaardige plek in die leerplan toegesê nie, en moedertaalmedium vir die Hollandssprekende is tersyde gestel (Coetzee 1958: 203, 210).⁶ Hollands het in Natal volgens die diglossiese taalkonsep, die plek van L-variëteit beklee en Engels die H-variëteit.

Die Selekkomitee van 1856 wat deur die Goewerneur benoem is, het aanbeveel dat geldelike bydraes aan alle distrikte ingestel word. Minstens £25 moes aan elke distrik toegesê word om die rondgaande skole, meestal Hollands, aan te help op voorwaarde dat die onderwysers deel van die skooltyd aan die onderrig van Engels bestee. Die Selekkomitee het 'n Raad van Onderwys voorgestaan wat in 1858 benoem is. Onder andere is bepaal dat rondgaande skole regeringsteun sou kry mits hul Engels sou doseer en dat 'n Inspekteur van Onderwys, later Superintendent van Onderwys (SO), aangestel sou word. Hierdie maatreël is later só streng toegepas dat min skole hierdie voorreg kon geniet net omdat hulle nie Engels gedoseer het nie. Die SO was aan die Luitenant-goewerneur en die Wetgewende Raad verantwoordelik en is deur die Luitenant-goewerneur aangestel (Coetzee 1958: 211, 212, 214).⁷

6 Vgl ook Steenkamp 1941: 42, 51, 53; Beyliefeld 1986: 48, 50, 51.

7 Vgl ook Steenkamp 1941: 69; Beyliefeld 1986: 55.

Die Natalse skole was, behalwe die rondgaande skole, almal Engelsmediumskole. Om die rondgaande skole onder staatsteun te kry, het dr R J Mann, die SO, 'n skenking van £12/10/- aangebied, met die vooruitsig van verdere verhoging aan daardie onderwysers wat Engels sou onderrig. Op Hermannsburg is Duits as taal toegelaat (Beyliefeld 1986: 57, 59). Met die invoering van meer Engelse onderwysers van 1864 af het dié skole geleidelik gewone skole geword waarin Hollands ook mettertyd van die toneel verdwyn het. Ten gevolge hiervan het die sestien rondgaande skole, wat teen 1870 nog regeringsteun ontvang het, tot sewe in 1875 gedaal. Indien onderwysers sowel Engels as Hollands sou doseer, sou sodanige onderwysers teen redelike salarisse uit die Kaapkolonie besoldig word. Die versoek in 1875 van Hollandsprekende ouers in Natal om hul moedertaal ingevoer te kry, het op niks uitgeloop nie want Brooks, die destydse SO, het geweier. In staatskole was die medium vanselfsprekend Engels. Die onderwys was op Engelse lees geskoei: die leerboeke is in Engeland gekoop, die superintendente was self Engels, Engelse onderwysers is selfs na die Hollandsprekende distrikte en na rondgaande skole gestuur. Die bevolking van Natal was tewens oorwegend Engelssprekend. Ordonnansies nr 15 en nr 16 van 1877 het onder andere bepaal dat die skoolhoofde van al die vername skole "Home"-opleiding moes hê. 'n Ordonnansie van 1878 het die posisie van bywoning van skole verhoog deurdat Hollands op die platteland 'n opsionele vak gemaak is (Coetzee 1958: 215, 216, 219, 220; vgl ook Beyliefeld 1986: 61).

Voor 1878 het alle onderwys deur medium van Engels geskied, terwyl Hollands swak daaraan toe was en selfs sy plek in die leerplan verloor het. Duits is ook verwaarloos, maar is tog ten gevolge van 'n versoek in 1880 op Nieu-Duitsland in ere herstel (Steenkamp 1941: 167; vgl ook Beyliefeld 1986: 62). Na 'n petisie en versoekskrif dat Hollands dáár onderrig moes word, het die Sentrale Raad van Onderwys op 25 Julie 1883 die instelling van Hollandse klasse in die Greytownse skool toegestaan (Coetzee 1958: 224; vgl ook Beyliefeld 1986: 62).

In 1883 is ook Zoeloe op versoek op die leerplan geplaas en het die Raad voorsiening gemaak vir 'n onderwyser wat dit ten minste in een van die sekondêre skole sou doseer (Steenkamp 1941: 169; vgl ook Beyliefeld 1986: 63). Zoeloe is dus nog voor Hollands in die

leerplan van die hoërskole gevoeg. Hollands het geleidelik erkenning geniet. Teen 1885 het dit al in verskillende plattelandse skole ingang gevind. Die Raad het, ten gevolge van 'n versoek, op 25 Maart 1885, besluit dat Hollands ook in primêre staatskole onderrig sal word, op voorwaarde dat minstens ses leerlinge dit wil bestudeer en mits dit vir die Raad uitvoerbaar sou wees (Coetzee 1958: 224, 225; vgl ook Steenkamp 1941: 169).

Sover is versoeke insake Hollands aan die Raad van Onderwys gerig, maar in 1888 is die saak by die Natalse Parlement aanhangig gemaak. Die voorstel wat daar ingedien is, was dat Hollands in alle staatskole as deel van die leerplan onderrig moet word. Die luitenant-goewerneur het hierdie voorstel aan die Raad voorgelê, wat toe 'n komitee benoem het om op die saak in te gaan. Hierdie komitee het aanbeveel dat die onderwys van Hollands beperk moet word tot die handelsdorpe en tot daardie plattelandse dorpe waar daar 'n onderwyser beskikbaar is wat dit kan onderrig. Dit en ander aanbevelings is deur die Raad uitgevoer. Sekere wysigings is in hierdie verband in die onderwysordonnansies van 1877 aangebring en in Ordonnansie nr 2 van 1889 vervat (Coetzee 1958: 225; vgl ook Steenkamp 1941: 172; Beylefeld 1986: 67, 68).

Na hierdie geslaagde pogings is alle kennisgewings insake hoofdelike toelae aan die plattelandse skole in 1889 in sowel Hollands as Engels gedruk. 'n Tweetalige assistentinspekteur, C J Mudie, is aangestel, en in Januarie 1890 is die eerste twee Hollandse onderwysers in Natal aangestel. In dieselfde jaar is Engelse leesboeke deur Hollandse en Duitse vir standerd vier tot sewe vervang (Coetzee 1958: 225).

Die stryd om Hollands in die skole is bemoelik deur S I Russel, die SO van 1878 tot 1893, wat 'n opsetlike beleid van verbritsing van die Hollandssprekende bevolking gevolg het. Hy was bevooroordeel en het in 1890 byvoorbeeld 'n bewering gemaak dat die Hollandssprekendes baie begerig was om Engels aan te leer en ook om die "Engelsman se weë" aan te kweek. In 1891 het hy in sy verslag die bewering gemaak dat die Hollands in die skole van 'n baie lae standaard was en dat dit die staat derhalwe nie sou baat om soveel onkoste in hierdie verband aan te gaan nie. Die komitee wat benoem is om op hierdie saak in te gaan, het egter die voortsetting van onderwys in Hollands aanbeveel (Coetzee 1958: 225, 226; vgl ook Beylefeld 1986: 69).

Die Hollandssprekendes het teen omstreeks 1890 daadwerklike verset begin toon. Die negentigerjare vorm dan vir Hollands in Natal die keerpunt, want hierna het sake geleidelik begin verbeter. Verskeie Boereliggame en die Hollandse Kerk het hulle van 1894 af in so 'n mate verset dat Hollands uiteindelik as opsionele vak toegelaat was. Hiervan het die Hollandssprekende leerlinge weinig gebruik gemaak, omdat Hollands net so moeilik as Engels was en ook deur diesulkes beskou is as van geen praktiese waarde nie (Steenkamp 1941: 190; vgl ook Beyliefeld 1986: 72). Uit 'n totaal van 17 000 leerlinge in 1910 het slegs 1 200 leerlinge Hollands as vak bestudeer. Die meeste Hollandssprekende ouers het hulle kinders elders heen gestuur of hulle het hul kinders self of met behulp van sogenaamde goewernantes opgevoed. Geen wonder dat die Natalse NG Kerk reeds in 1892 die Hugenate Hoërskool te Greytown gestig het nie. Hier is Hollands as vak onderrig nieteenstaande die feit dat die medium van onderrig Engels was. Daar was tewens ook min onderwysers wat Hollands kon doseer, en waar daar wel diesulkes was, moes Hollands aan al die klasse tegelyk onderrig word. In 1893 het Natal Verantwoordelike regering gekry en tot 1910 het die onderwys in Natal onder 'n Minister van Onderwys en die Wetgewende Raad gestaan (Coetzee 1958: 233, 226; vgl ook Steenkamp 1941: 172 ev, 191).

Gedurende en na die ABO was Hollands nog verder op die agtergrond geskuif. In die staatsondersteunde privaatskole was Engels 'n verpligte skoolvak en is dit ook oorwegend as medium gebruik. In die onafhanklike staatskole was alles Engels, selfs in Noord-Natal in veral die Hollandssprekende (Afrikaanssprekende) distrikte van die voormalige Suid-Afrikaanse Republiek, Vryheid, Paulpietersburg, en Utrecht. Die Afrikaanssprekendes in hierdie distrikte het in navolging van die Transvaal en die ORK, CNO- of kerkskole gestig. Die owerheid was derhalwe verplig om geleidelik meer toegewend te word. In 1908 byvoorbeeld, is selfs 'n spesiale inspekteur vir Hollands aangestel. Die CNO-skole het toe verdwyn of is deur die staat oorgeneem (Coetzee 1958: 226, 228; vgl ook Steenkamp 1941: 192; Beyliefeld 1986: 82).

Die Natalse Departement van Onderwys (NDO) het derhalwe meer toegewend geword, maar die stryd om die gebruik van Hollands was nog nie gewen nie. Dit was byvoorbeeld die beleid van die NDO

om Hollands as vak of as medium toe te laat as daar ouers van 50 leerlinge in 'n skool was wat dit verlang. Eers in 1916 het die Afrikaanssprekende ouers deur 'n taalordonnansie die reg ontvang om te kies of sy kind deur Hollands (Afrikaans) of Engels as voertaal onder-
 rig moet word (Coetzee 1958: 233) (vgl 3.5).

2.5 Swart onderwys, 1652-1910

Daar kan vier hoof tydperke in die swart onderwys geïdentifiseer word. Die voertaalreëlings in die eerste hoof tydperk in die oudste kolonies, die Kaapkolonie en Natal, tot 1910 was dat Engels in regeringsondersteunde swart skole die medium van onderrig van 'n vroeë ouderdom en desnoods in sy hele skoolopvoeding sou wees: “[I]n these Colonies the teaching of English as a subject was regarded by all concerned as a most important, probably the most important, part of a teacher’s work” (Hartshorne 1986: 85). In die twee Boererepublieke, die OVS en Suid-Afrikaanse Republiek (Transvaal), “English was given the same prominent position both as a subject and medium” en min aandag is aan die moedertaal as 'n vak gegee. Dit was net in Natal dat die moedertaal, Zoeloe, vanaf 1885 voorgeskryf is aan swart leerlinge (vgl 2.4) (Hartshorne 1986: 85, 86; vgl ook Rose & Tunmer 1975: 189). Die tweede hoof tydperk in swart onderwys was die tydperk vanaf 1910 tot 1954, toe die gesamentlike beheer deur die Departement van Naturellesake, die provinsiale regerings en kerklike organisasies die beleid bepaal het. In hierdie tyd is ten minste 90% van die koste van swart onderwys deur sendinggenootskappe gedra (Malherbe 1977: 540). Die derde hoofmoment was die jare van 1954 tot 1973, toe die Departement van Onderwys en Opleiding (destyds bekend as die Departement van Bantoe-onderwys) die onderwysbeleid van die swart mense in wit gebiede, dit is gebiede gereserveer vir die uitsluitlike behoeftes vir wit mense, en in sommige van die Suid-Afrikaanse sogenaamde “onafhanklike” swart state — die “Bantustans” — voorgeskryf het; vierdens, die tydperk na 1973 toe hierdie swart state hul eie voertaalreëlings getref het (Helm 1979: 166; vgl ook Van der Mescht 1965: 5).

Gedurende die eerste 150 jaar van die Verenigde Oos-Indiese Kompanjie is daar min voorsiening vir onderwys vir inheemse bevolkingsgroepe gemaak. Alhoewel openbare skole later oop was vir almal, het

min inheemse leerlinge daarheen gegaan (RGN 1981: 29). Gedurende die negentiende eeu was daar in Suid-Afrika geen amptelike beleid wat die voertaal in die onderwys van die swart mense betref nie. Die koloniale (Kaapkolonie, Natal) en republikeinse regerings (OVS, Transvaal), het formele onderwys in die hande van die sendinggenootskappe gelaat en hulle nie met die voertaalreëlings bemoei nie (Helm 1979: 167).

Die kinders van slawe, die Koi (Hottentotte) en ander “nie-blankes” is gedurende die tydperk aanvanklik toegelaat om sommige van die openbare skole in Kaapstad en die omliggende gebiede by te woon waar Hollands die medium van onderrig was. Sendelinge het gevind dat ’n mate van basiese “onderwys” ’n noodsaaklike onderdeel van hul bediening van die Woord was en sendingskole is oor ’n uitgebreide gebied gestig. Die taal wat gebruik is, was hoofsaaklik Hollands (RGN-onderzoek na die onderwys 1981: 38).

Na die Britse besetting in 1806 is meer aandag aan die onderwys van slawe en ander inheemse mense gegee. In die jare daarna het wit leerlinge meestal Engelse skole bygewoon (vgl 2.1). Aan die ander kant het swart mense skole bygewoon waar Hollands as medium van onderrig gebruik is. Die onderwys van die swart mense het steeds ’n belangrike funksie van sendinggenootskappe en hul sendingskole geword, met Hollands wat hoofsaaklik as die taalmedium gebruik is. In die plattelandse distrikte van die Kaapkolonie het sommige Kaapse boere hul slawe of werknemers toegelaat om deel te hê aan die onderrig wat aan hul eie gesinne deur rondgaande onderwysers gegee is — hoofsaaklik in Hollands (RGN-onderzoek na die onderwys 1981: 38, 39).

Aanvanklik het die sendelinge gebruik gemaak van die swart moedertaal vir die onderrig van die laer standerds in die primêre skool. Vir die meeste sendelinge, veral die Engelssprekendes, was dit egter moeilik om deur medium van ’n Afrikataal te onderrig en ’n Wes-Europse taal is vir die doel gebruik (Helm 1979: 167-9). Die kurrikulum van sendingskole was uiters beperk, soos die Watermeyer-kommissie van 1863 dan ook bevind het. Wat die taalmedium betref, het sendelinge ondervind dat die gebruik van Hollands en Engels, waar hierdie tale nie as omgangstaal in die omgewing gebruik is nie, hulle onderrig bemoeilik het. Na 1892 het sir Thomas Muir in die

Kaapkolonie 'n beleid van afsonderlike skole vir swart leerlinge versnel (RGN-ondersoek na die onderwys 1981: 29).

Namate die koloniale en republikeinse regerings meer en groter bydraes ten behoeve van die onderwys vir swart mense gelewer het, het die owerheid sekere vereistes by die opstel van leerplanne en die formulering van die voertaalbeleid begin stel. 'n Kursoriese oorsig van die voertaalbeleidsrigtings en -praktyke van die koloniale en republikeinse regerings toon aan dat teen 1900 in al die gebiede aan Engels as vak en as voertaal 'n prominente posisie toegeken is, en dat behalwe Natal (waar onderrig in Zoeloe vanaf 1885 vir alle leerlinge soos reeds aangedui, voorgeskryf is) betreklik weinig aandag aan die onderrig van die moedertaal as vak gewy is.

It was the aim of the teachers to use English as the medium of instruction as early and as fully as possible, and to devote a great part of their energies to the instruction of English as a subject (Helm 1979: 167-9; vgl ook Hartshorne 1986: 86; Rose & Tunmer 1975: 189).

Die Skoolraadwet van 1905 het wetlike diskriminasie op grond van kleur in die onderwys van die Kaapkolonie ingevoer. Die wetgewing het verreikende belemmeringe vir die voortgesette onderwys van gekleurde leerlinge (bruin mense) ingehou. "Consequently, demands for equal education with whites formed a prominent and enduring feature of organised Coloured political agitation" (G Lewis soos aangehaal deur Willemse 1994: 156).

In 1908 het 'n Gekose Komitee op Naturelle Onderwys in die Kaapkolonie onder andere voorgestel dat "the language of the pupils" in ag geneem word. Daar is voorgestel dat die moedertaal tot en met stander vier gebruik moet word, met Engels en Hollands as die medium van onderrig in die vroeë stadia van onderrig (Horrel 1963: 14, 15).

Sommige sendelinge het, in hulle poging om evangelisasiewerk te bevorder, die Bybel of dele daarvan en ander boeke in die moedertaal, dit wil sê die Afrikataal, vertaal en in die skool gebruik (Helm 1979: 167-9). Begrypklikerwys het die sendelinge dikwels pionierswerk gedoen met die vertaling van elementêre spelreëls en woorde-lyste. Dit het daartoe bygedra dat die moedertaal van etlike swart volke tot skryftaal ontwikkel het (RGN-ondersoek na die onderwys 1981: 28). Die grootste bydrae tot die opvoeding van swart mense in hierdie periode voor die ABO was die skepping van 'n skryftaal vir

byvoorbeeld Noord-Sotho, ook foutiewelik bekend as Pedi (Pedi is een van die dialekte van Noord-Sotho), en vir Wes-Sotho, naamlik Tswana. 'n Begin is ook met Venda gemaak. Die NG en Engelse sendinggenootskappe het gebruik gemaak van die boeke deur Franse sendelinge in die destydse Basoetoland (Lesotho) uitgegee, en het dus geen bydrae tot die ontwikkeling van die noordelike dialekte as literêre taal gelewer nie (Bot 1951: 155).

Die eerste onderwyswet in Transvaal in 1903 maak onder andere voorsiening vir die onderwys van swart en bruin leerlinge. Die regering het 'n "Skema" vir swart onderwys uitgevaardig. Die doel van die "Skema" was onder andere

[t]o give instruction in the ordinary mission school in the elements of speaking, reading and writing the English language, [...] up to the stage corresponding to Standard III.

Sendinggenootskappe wat hierdie "Skema" aanvaar het en buitendien onderneem het om die pligte wat die sending-superintendente van skole neergelê het na te kom, het toelaes ontvang (Bot 1951: 158; vgl ook Steyn 1993: 40). Die NG Kerk (wat in die republikeinse tyd heelwat sendingwerk in Transvaal gedoen het) en die Duitse sendinggenootskappe, het die regeringsplan teengestaan, hoofsaaklik omdat die Afrikatale as vak en onderrigmedium weggelaat is. Die Departement het egter beslis dat daar in die vroeë stadium van die swart leerling se skoolloopbaan 'n mate van vryheid ten opsigte van die onderrigmedium toegestaan kan word, maar dat

for the sake of uniformity and 'to meet the desires of the Natives', English should be the medium of instruction as soon as the pupils could follow instruction in it (Behr 1971: 387).

Die toestand in die gewese republieke was, samevattend: "English was given the same prominent position both as subject and as medium as it had in the older Colonies" (Behr 1971: 387). Die Hermannsburg Lutheraanse sendinggenootskap het in dieselfde periode geweier om 'n regeringsubsidie te ontvang omdat die moedertaal as vak en as medium uit die amptelike kurrikulum weggelaat is. Die Berlynse Lutheraanse sending by Botshabelo (naby Middelburg in Transvaal) het byvoorbeeld gedurende die Milner-periode in Transvaal 'n driejaar-kursus ingestel (waarvoor hul geen subsidie ontvang het nie) wat

gevolg het na die standaard tweejaaronderwys-opleidingskursus waarin die moedertaal (in hierdie geval Noord-Sotho) 'n medium van onderrig was (Hartshorne 1986: 85) Die NG Kerk het oor die algemeen dieselfde gedoen (Steyn 1993: 40). Onder die Kroonkolonieregering in 1903 is die beginsel van aparte skole vir wit en swart leerlinge verskans. Om toesig te kon uitoefen op die werk van die sendingskole het die Kroonkolonie van Transvaal in 1904 'n subsidieskema in werking gestel. Engels sou die verpligte medium van onderrig wees. Versoeke van die Duitse en die NG sendinggenootskappe om die moedertaal van die swart leerlinge as medium toe te staan, is deur die Onderwysdepartement van Transvaal geweier, omdat uniformiteit wenslik geag is en ook omdat die swart mense Engels verkies het. Genoemde sendinggenootskappe het besluit om die skooldag te verleng om tyd te vind vir onderwys in die moedertaal (Bot 1936: 161).

Na Transvaal Verantwoordelike regering ontvang het, is die skeiding tussen swart en wit leerlinge in skole verskans in Onderwyswet nr 25 van 1907 (Behr 1971: 387). Die leerplan van swart mense na 1907 in Transvaal was Engels-georiënteerd. Die voertaal moes tot standaard twee die moedertaal wees en geleidelik moes die amptelike taal van die omgewing ingevoer word. Die gevolg was dat in die sendingskole Engels as voertaal verkies is (Snyman 1951: 346, 383; vgl ook Bot 1936: 161).

Dit is moeilik om vas te stel hoeveel aandag daar in die OVS en Transvaal aan die Afrikatale gewy is. Dr J Brebner, Inspekteur van Onderwys in die Vrystaat, het in 1893 na besoeke aan die swart skole van Witsieshoek en Thaba 'nchu (wat soos 'n sendingskool by Bethanie 'n geringe bydrae ontvang het van 'n regering wat oor min fondse beskik het) soos volg berig: "In 't algemeen wordt weinig aan Hollandsch gedaan. Op al de Zendingscholen wordt te veel aan Engelsch gedaan, en te weining of niets aan Hollandsch" (Steyn 1993: 37). In 1896 het 'n ander inspekteur soos volg oor Witsieshoek berig: "Lezen, Sesuto, tamelijk. Andere vakken onvoldoende. Hollandsch lezen tamelijk" en oor Thaba 'nchu: "Hollandsch lezen gebrekkig. Engelsch lezen beter" (Steyn 1993: 37). Na die ABO het skole onder sendinggenootskappe in die ORK onder andere Engels, Hollands en Afrika-tale ingesluit (Behr 1971: 388).

Dit is onduidelik wat die voertaal en medium van onderrig was by die twee skole vir bruin mense (Philippolis (1823) en Bethanie) wat in die vroeë Transoranje (die periode voor die Oranjerivier Soewereiniteit) gestig is. Gedurende die ORK na die ABO was Engels waarskynlik die voertaal en medium van onderrig by die “kleurlingskool” in Bloemfontein wat onder die beheer van die Anglikaanse Kerk gestaan het. Bruin leerlinge het tot in die twintigerjare dieselfde skole as swart leerlinge besoek en was onderhewig aan dieselfde wette (Provinsie Oranje-Vrystaat 1951: 355.)

Die eerste skole vir Indiërs in Suid-Afrika wat ook deur die beoëienis van Christelike sendinggenootskappe begin is, het in 1869 geopen, en het Engels as onderrigmedium en voertaal gehad (Behr 1978: 233; vgl ook Malherbe 1977: 566).

Die swart moedertaal het dus voor 1910 nie ’n belangrike rol as onderwysmedium en skoolvak in die onderwys van die swart volke in Suid-Afrika gespeel nie. In teenstelling met die toegevoegde (additive) tweetaligheidbenadering waar die onderrig in die moedertaal begin en ’n tweede taal later toegevoeg word, het swart skole oor die algemeen die afnemende (subtractive) tweetaligheidsbenadering gevolg deurdat daar ook begin is met die onderrig in die moedertaal, maar mettertyd is die Afrikataal deur Engels as enigste medium van onderrig vervang (*Informa* 2001; vgl ook Skuttnabb-Kangas 1995: 102).

2.6 Opleiding van onderwysers, 1652-1910

2.6.1 Wit onderwysers

Die opleiding van wit onderwysers in die Kaapkolonie in die vroeë veertigerjare van die negentiende eeu het aan ’n opleidingskool (normaalskool) vir onderwysers, Normal Seminary, in Engels geskied (Cilliers 1953: 59). Engels is as vereiste gestel, terwyl daar geen melding van Hollands gemaak is in die bepaling vir kwekelingonderwysers in 1866 nie. Oor die jare is onderwysers van Brittanje ingevoer (Cilliers 1953: 84). Die Elementary Teachers Diploma (Elementêre Onderwysdiploma) wat in 1873 ingestel is, het onder andere aan onderwysers die reg verleen tot die gee van onderwys in plaas- en sendingskole waar Engels verpligtend gemaak is, terwyl Hollands nieverpligtend met ’n Afrikataal gelykgestel is (Du Toit 1979: 88; vgl ook Malherbe 1925:

147). L Dale, Superintendent van Onderwys, het ook in 1874 heelwat ontevredenheid verwek toe hy 'n program vir eksamens vir skoolsertifikate opgestel het waaruit Hollands uitgesluit was, terwyl Engels 'n verpligte vak gemaak is. Die leerplan is deur Muir hersien en die vierjarige kursus het nou ook Hollands ingesluit (Coetzee 1958: 81).

'n Regulasie van 1863 in die OVS het onder andere bepaal dat onderwysers tweetalig (Hollands en Engels) moes wees (Malherbe 1925: 358). 'n Stelsel vir 'n driejarige opleiding van kwekelingonderwysers aan die Grey-kollege en die Dames-instituut (Eunice) is in 1872 in die lewe geroep. Die vakke hier sou onder andere Hollands en Engels wees (Coetzee 1958: 133; vgl Provinsie Oranje-Vrystaat 1951: 269). Om die ernstige tekort aan leerkragte in die OVS die hoof te bied, het pogings om onderwysers uit Europa te trek vanweë taalmoeilikhede, op niks uitgeloop nie. Die Vrystaat was dus genoodsaak om deurentyd op Engels-opgeleide en -georiënteerde onderwysers uit die Kaapkolonie terug te val. Dit het Hollands in die onderwys ondermyn (Coetzee 1958: 140).

Na die ABO was die beleid van die Kroonkolonieregering in die ORK om die bevolking te verengels. Dit was dus te verwagte dat die medium van onderrig by die onderwyskollege (Normaalkollege) uitsluitlik deur medium van Engels sou wees (Provinsie Oranje Vrystaat 1951: 270; vgl ook Behr 1978: 276; Behr 1988: 159). Mej E M Firks, hoof van die inrigting, het opgemerk: "By their own choice the students speak nothing but English, even in their hours of recreation" (Coetzee 1958: 153). Engelse onderwysers is uit alle dele van die Britse Ryk ingevoer en meestal is die hoofskap van 'n skool aan sodanige persoon toegeken. By die inwoners van die ORK het dit heftige teenkanting uitgelok, maar vir 'n hele aantal jare is daarmee in die praktyk volhard. Tussen 1903 en 1906 is 76 onderwysers van oorsee ingevoer (Coetzee 1958: 149, 152). Die Rangskikking van Skole en Onderwyswet van 1910 het onder andere vereis dat 'n streng tweetaligheid-toets by die eksamens afgelê word (Coetzee 1958: 153).

Al was die Suid-Afrikaanse Republiek 'n Boererepubliek met heelwat Engelse inwoners, soos reeds vermeld, is die nodige aandag aan die onderwys van Engelse gegee. Reeds in die Reglement vir die Algemene Skoolkommissie (1866) is voorsiening gemaak dat by die aanstelling of rangtoekenning van onderwysers voorkeur gegee sou

word aan tweetalige onderwysers, en dat op regeringskole waar reeds 'n Hollandse onderwyser was, ook nog 'n tweede benoem sou word vir Engels. Onder president Burgers het die Engelse onderwys voortgeduur om sy hoogtepunt gedurende die jare van die eerste anneksasie te bereik (Coetzee 1958: 274; vgl ook Malherbe 1925: 231; Barnard 1979: 66). Wet nr 14 van 1896 het Mansvelt, die Superintendent van Onderwys in Transvaal, in staat gestel om 'n groot aantal onderwysers van Nederland af in te voer wat hulle in kompetisie geplaas het met die Hollands- (Suid-Afrikaans-)gebore onderwysers (Aucamp 1926: 134; Malherbe 1925: 273; Basson 1944: 32). In 1899 is van Transvaalse onderwysers verwag dat hulle 'n deeglike kennis sou hê van Engels en 'n sertifikaat nadat hulle 'n tweetaligheidseksamen deurgekomp het (Malherbe 1925: 284). Soos in die ORK is van 1902 meer as 200 onderwysers(esse) uit Groot-Brittanje en ander dele van die Britse Ryk ingevoer (Coetzee 1958: 276). Hierdie onderwysers se doel was onder andere "to win over the young generation of Dutch Afrianders to the English way of thought and speech" en moes hulle onder die indruk bring van "the greatness of the English Imperial Idea". Toelating tot die eerste onderwyskollege in Pretoria het onder andere "a fair standard of proficiency" in English vereis (Behr 1988: 156, 157).

In Natal is daar in 1853 van onderwysers verwag om behalwe die klassieke tale ook 'n kennis van Hollands en Frans te hê terwyl Engels nie genoem word nie. Die eksamen is waarskynlik deur medium van Engels gedoen (Steenkamp 1941: 45). Later, in die laat vyftigerjare, is van onderwysers by die rondgaande skole verwag dat hulle kennis moet hê van beide Hollands en Engels (Steenkamp 1941: 94). Geleidelik is eentalige Engelse onderwysers ook in rondgaande skole aangestel (Steenkamp 1941: 119). Ordonnansie nr 2 van 1889 het geld beskikbaar gestel vir die doseer van Hollands en daar is in die Kaapkolonie geadverteer vir onderwysers wat Hollands kon doseer (Steenkamp 1941: 172). Die probleem in Natal in die jare negentig en daarvoor was dat daar nie alleen 'n gebrek aan onderwysers was wat Hollands kon doseer nie, maar dat sodanige onderwysers, indien hulle wel gevind kon word, al die kinders, dit wil sê beginners en gevorderde leerlinge wat Hollands as vak gekies het, in een klas moes onderrig (Steenkamp 1941: 191). Tot 1904 het die meeste onderwysers vir Natal uit Engeland en Skotland gekom (Coetzee 1958: 231;

vgl ook Steenkamp 1941: 104, 105; Behr 1988: 159). Die opleiding van die onderwysers was uit die aard van die saak deur medium van Engels en die kandidate Engelssprekend (Beylefeld 1986: 78).

2.6.2 Swart onderwysers

Teen die einde van die negentiende eeu het Lovedale, Healdtown, Zonnebloem en die Wesleyaanse Kollege swart onderwysers in die Kaapkolonie opgelei. Hulle het onder meer Engels geleer en 'n Afrikataal wat aan hulle 'n Derdeklassertifikaat besorg het (Pells 1954: 133). In 1906 het die meeste van die onderwysers in die Kaapkolonie Engels as medium van onderrig gebruik terwyl baie nie in staat was om dié taal te besig nie. Ds J Henderson wat dr Stewart as hoof van Lovedale-kollege opgevolg het, was van mening dat kennis van Engels essensieel was, maar dat indien dit nie goed begryp is nie, dit nie gebruik moes word as medium van onderrig in vakke wat 'n opvoedkundige waarde het of wat ingestel is om die redeneervermoë van leerlinge te bevorder nie (Horrel 1963: 14, 15).

Ten einde die vergunning betreffende die onderrig van Bybelgeskiedenis en die Afrikatale, wat so 'n taai stryd in Transvaal ontketen het, ten volle te benut, het die Berlynse sendinggenootskap die kursus in Botshabelo met 'n jaar verleng en studente verplig om in die Afrikatale te spesialiseer. Terselfdertyd is aandag aan die opleiding van die onderwysers gegee om dié nuwe uitdaging die hoof te bied (Bot 1951: 160). In 'n regeringskennisgewing van 1 Desember 1905 onder die Kroonkolonie regering in Transvaal het die sillabus vir swart onderwysers onder andere bepaal dat Engelse spraak, grammatika, lees, komposisie en spelling ingesluit word (Behr 1971: 386). Deel van die "Skema" wat die Kroonkolonie regering van Transvaal uitgevaardig het vir swart onderwysers in Transvaal het onder meer ingesluit "instruction in English and other elementary subjects up to a stage corresponding to Standard VI". Die Duitse en NG sendinggenootskappe het besliste teenstand teen hierdie regeringskema gebied, hoofsaaklik omdat geen voorsiening vir die onderrig in Afrikatale gemaak is nie. Hulle het gemeen dat hierdie versuim nie alleen nadelig vir die Afrikatale was nie, maar ook vir godsdiensonderrig omdat die moedertaalmedium hiervoor onontbeerlik was (Bot 1951: 159).

2.7 Slotsom

In die Hollandse tyd was daar aanvanklik slegs Hollandse enkelmediumskole aan die Kaap, met Hollands as enigste voertaal volgens 'n VOC-Besluit (Seksie 46). In 1806 met Engelse okkupasie is getrag om Engels as enigste amptelike taal in te stel. Die enkelmedium Hollandstalige skole is met hoofsaaklik Engels enkelmediumskole vervang. In reaksie is Hollandse privaat skole gestig. Aanvanklik het die stryd in die Kaapkolonie in die skole gegaan oor die erkenning en insluiting van Hollands as vak aan die Engelse skole. Die reg van ouers om die medium van onderrig te kies, is gevestig. Inmiddels is die stryd by die primêre skole om toelating van Hollands as voertaal gevoer en die erkenning daarvan in die middelbare onderwys. Deurdat die Hollandssprekende meerderheidsgroep aktief opgetree het teen beperkende maatreëls onder Engelse koloniale regering, het 'n tradisie van taalaktiwisme en -agitasie ontwikkel. Dit het geleidelik vrugte afgewerp en in 1882 kon Hollands naas Engels in primêre skole gebruik word. Nogtans is Hollands as vak en as medium verwaarloos. In 1892 het ouers die reg verkry om die medium van onderrig vir hul kinders te kies. Eers as gevolg van die oplewing van nasionalisme na die Anglo-Boereoorlog was daar groot bedrywigheid om Hollands op skool tot sy reg te laat kom.

Ten spyte daarvan dat Hollands die enigste amptelike taal in die twee Boererepublieke was, het dit nooit werklik tot sy reg gekom nie en het Engels dominant in die skoolwese gebly. As teenreaksie op angliseringspogings na die ABO is CNO-skole gestig wat mettertyd verdwyn het. Alhoewel die Hertzog- (1908) en Smutswet (1907), onderskeidelik van die Oranjerivierkolonie (ORK) en Transvaal, heelwat ooreenkomste toon, het die beginsel van moedertaalonderrig vanweë generaal Hertzog se besliste houding meer tot sy reg in die ORK gekom. Die kern van die twee wette het grootliks bly voortbestaan tot 1953. In Natal is Hollands as vak en medium van onderrig grootliks geïgnoreer deur sowel die owerheid as die ouers wat min praktiese waarde in die aanleer van dié taal gesien het.

Dieselfde tradisie van aktiwisme teen beperkende taalmaatreëls wat gaandeweg onder die wit mense ontwikkel het, het eers in die vroeë dertigerjare van die twintigste eeu onder die swart bevolking ontwikkel.